

<https://doi.org/10.19195/0137-1150.174.2>

Data przesłania artykułu: 22.06.2020

Data akceptacji artykułu: 1.09.2020

MILICA JAKÓBIEC-SEMKOWOWA

Uniwersytet Wrocławski, Polska

(University of Wrocław, Poland)

Spisy prenumeratorów jako źródło badań nad kształtowaniem się mitów narodowych w Serbii w epoce romantyzmu*

Subscribers' lists as a source of knowledge about the construction of national mythology in Serbian romanticism

Abstract

Subscribers' lists found in the first editions of important Serbian works from the era of Romanticism provide valid information for literary and idea histories. One can easily imagine how influential the works were, both geographically and socially. In this paper we analyse the subscribers' lists added to the following writings: Leipzig edition of folk songs published by Vuk Karadžić (1823/1824), *Kralj Dečanski* by Jovan Subotić, (1846), *Ogledalo srbsko* by Petar Petrović Njegoš, *Lazarica* by Joksim Nović Otočanin (1847) and *Lažni car Šćepan Mali* by Petar Petrović Njegoš (1851). In the lists covering thousands of names in total we can find many luminaries of European Slavistics, with those of Serbian origin — living both in Serbia and beyond its boundaries — outnumbering the rest. The fact results in the writings having an impact mainly on the Serbian public. The folk songs by Vuk became a core of Romantic literature as far as the content and literary form are concerned. Montenegro epic songs selected by Njegoš strengthened the country's image as a bastion of freedom. Poems by Subotić and Nović Otočanin referred to history: the former described the glory of the Nemanjić dynasty, the latter — the event connected with the defeat on Kosovo Polje. They were a fundament of national myths, the state's past power and latter tragic collapse. The drama by Njegoš further spread the author's fame as a leader and eulogist of a free

* Niniejszy tekst jest zmienioną i poszerzoną wersją artykułu *Spisak pretplatnika kao izvor znanja o uticaju književnosti na formiranje narodne mitologije u doba romantizma* wysłanego w 2019 roku, a więc przed ukazaniem się po polsku monografii Ivana Čolovicia. Por. Jakóbiec-Semkowowa, 2020.

Montenegro. The subscribers' social cross-section is impressive. What is especially striking is the great number of craftsmen, teachers, students, and pupils for whom the books provided knowledge and formed their patriotic attitude.

Keywords: subscribers, influence range, national mythology, history

Спискови претплатника као извор знања о утицају књижевности на формирање националне митологије у доба романтизма

Апстракт

Спискови претплатника које се налазе у првим издањима књига од великог значаја за српски романтизам и формирање националне митологије доносе много информација из различитих аспеката културе, дају могућност истраживања географског и друштвеног обсега деловања књига. Предмет анализе су индекси претплатника из следећих књига: Вуково лајпцишко издање народних песама (1823/1824), *Огледало србско* Петра Петровића Његоша (1845), *Краљ дечански* Јована Суботића (1846), *Лазарица* Јоксима Новића Оточанина (1847) и *Лажни цар Шћепан мали* Петра Петровића Његоша (1851). У свим списковима доминирају српска имена, углавном из Војводине и Београда, али такође из других јужнословенских земаља, м.др. из Црне Горе, Хрватске и Далмације а такође из далеких европских престоница. Импазантан је друштвени обрег: поред представника световних и духовних власти има много чиновника, ситног свештенства, занатлија и трговаца а такође ђака и студената. За младе читаоце су ове књиге биле извор знања о прошлости и пример родољубља што је било врло важно у односу на политичку ситуацију Срба живећих у разним државама.

Кључне речи: претплатници, национална митологија, географски и друштвени обрег

Zamieszczone na końcu dziewiętnastowiecznych książek spisy prenumeratorów dają możliwość badania różnych aspektów kultury, począwszy od analizy funkcjonowania rynku księgarskiego, dystrybucji książek w ujęciu socjologicznym, do badania popularności autora, zasięgu oddziaływania jego dzieł bądź konkretnych utworów¹. Rozpowszechniane przez prenumeratę książki zaspokajały nie tylko potrzebę obcowania z literaturą piękną, ale też — dzięki zawartym w nich treściom — uzupełniały wiedzę między innymi o przeszłości, przyczyniając się do kształtowania mitów narodowych. Proces ten na gruncie serbskim — w odniesieniu do mitu kosowskiego — prześledził i udokumentował od czasów najdawniejszych do współczesności wybitny etnolog i antropolog kultury Ivan Čolović w obszernej monografii *Śmierć na Kosowym Polu. Historia mitu kosowskiego (Smrt na Kosovu Polju. Istorija kosovskog mita*, 2016, wyd. pol. 2019). Pierwszy

¹ Na możliwość badania — poprzez analizę spisu prenumeratorów — oddziaływania książki na całe środowisko społeczne zwraca uwagę A. Dymmel w pracy *Prenumeratory piśmiennictwa naukowego wydane w Królestwie Polskim w pierwszej połowie XIX wieku* (1992, s. 5).

etap formowania dyskursu narodowo-romantycznego o Kosowie, z centralną postacią poległego za wiarę księcia Lazara, czyli mitu kosowskiego, wyznaczają dwa teksty rękopiśmienne², powstałe jeszcze w XVIII wieku, funkcjonujące w licznych kopiach na rozległym terytorium od Dubrownika do Pesztu jeszcze w XIX wieku. Równoległe ideolodzy i propagatorzy pierwszego powstania przeciw Turkom (1804), Serbowie z ziem podległych Habsburgom, odwoływali się do historii średniowiecznej, przywołując imiona władców kojarzone z potęgą i wielkością dawnej Serbii. Postacią pierwszoplanową stał się Stefan Pierwoukoronowany, a zwłaszcza car Dušan, zwany Mocnym (por. Čolović, 2019, s. 113–114). Zasadniczą rolę w kształtowaniu mitu kosowskiego odegrały kolejne edycje pieśni epickich wydawane przez Vuka Karadžicia, ponieważ proponowały poruszający narratyw o upadku serbskiego państwa i niewoli tureckiej w chwili, kiedy Serbia zaczęła się wyzwalać spod tureckiego panowania i powoli zaczęła się kształtować myśl o rewanzu — o „zemście za Kosowo” (Čolović, 2019, s. 128). Szczególnego znaczenia nabierał też fakt podkreślany przez Vuka, że pieśni te, spisywane dzięki podaniom ludowych bardów, były „zachowane w żywej pamięci serbskiego narodu” (Čolović, 2019, s. 129) i aż do lat sześćdziesiątych XIX wieku funkcjonowały jako oficjalna, nieweryfikowalna wersja historii³. W tej sytuacji znaczącą rolę odegrała książka drukowana, literatura piękna uzupełniająca wiedzę historyczną, służąca potrzebom wyzwolającego się z niewoli i kształtującego swój częściowo niezależny byt państwa serbskiego. Ivan Čolović szczegółowej analizie poddaje dramaty o tematyce kosowskiej, takie jak *Miloš Obilić* Jovana Steriji Popovicia (1828), *Car Lazar, albo Upadek carstwa serbskiego. Żałobna sztuka w pięciu aktach* (1835), *Car Lazar albo klęska na Kosowie* Matii Bana (1858) i *Miloš Obilić* Jovana Suboticia (1858). Z uwagi na skromne początki życia teatralnego wydaje się, że znacznie większy zasięg i możliwości oddziaływania miały książki docierające wprost do rąk szerszego kręgu odbiorców.

Potencjalni czytelnicy serbskich książek w połowie XIX wieku żyli oddzieleni granicami różnych państw: w częściowo wyzwolonym spod panowania tureckiego Księstwie Serbskim, pod berłem Habsburgów, w nieuznanej obcej zwierzchności Czarnogórze i w Imperium Tureckim. Całe to wielkie terytorium w 1851 roku Petar Petrović Njegoš na początku spisu prenumeratorów swojego dramatu o samozwańczym carze Szczepanie Małym nazwał „Jugoslawija” (Njegoš, 1851, s. 185). Mieszkańcy tych ziem podlegali bardzo zróżnicowanej i nie zawsze im sprzyjającej jurysdykcji i administracji. Poza wspólnotą języka, skądinąd zróżnicowanego dialektycznie, łączyło ich prawosławie; cerkiew i jej instytucje odpowiedzialne za oświatę były ostoją tradycji i kultu serbskich świętych. Tyle że

² Były to *Opowieść o bitwie kosowskiej* i *Kronika z Tronošy* (por. Čolović, 2019, s. 110).

³ Pierwsza wyrosła z ducha oświecenia *Historia różnych narodów słowiańskich zwłaszcza Bułgarów, Chorwatów i Serbów* (1794–1795), autorstwa Jovana Rajicia, napisana była w języku ruskosłowiańskim. Vuk Karadžić był natomiast autorem wydanej po niemiecku historii Czarnogóry (*Montenegro und die Montenegrinen*, 1837). Por. Jakóbiec, 1991, s. 197–198, 205, 206.

piśmiennictwo religijne, podobnie jak liturgia i cała związana z nią obrzędowość, posługiwało się językiem dalekim od mowy codziennej. Serbska książka, zwłaszcza po reformie języka dokonanej przez Vuka Karadžicia, nabierała wśród Serbów szczególnego znaczenia jako zrozumiała i łatwiej dostępna.

Przedpłata była w tych warunkach najskuteczniejszym sposobem dystrybucji, także z powodu niedostatku księgarń, z których pierwsza na tym terytorium, w Wojwodinie, powstała w 1792 roku. W Sremskich Karłowicach, będących wówczas serbskim centrum religijnym i oświatowym, założył ją Petar Stefanović. W Nowym Sadzie w 1814 roku księgarnię otworzył Hadži-Jovan Selaković z synem Jovanem. Najczęściej jednak książki pojawiały się w sprzedaży w zwykłych sklepach (por. *Enciklopedija Novog Sada*, 1998, s. 151), także na jarmarkach; sprzedawane i kupowane były jednak okazjonalnie⁴. W Belgradzie w pobliżu cerkwi soborowej pierwszą księgarnię dopiero około 1830 roku założył intrologator Gligorije Vozarević, sprzedający również książki sprowadzane z zagranicy. Druga księgarnia, Miloša Popovicia, redaktora czasopisma „Srbske novine”, powstała niedługo później (*Istorija Beograda*, 1995, s. 305). Wygodny dla potencjalnych czytelników sposób nabycia książki był też korzystny dla wydawców, którzy mogli planować wysokość nakładu w zależności od liczby kupujących. Dla autorów zaś spisy prenumeratorów były wyznacznikiem prestiżu i popularności.

Współcześnie wartość spisów polega między innymi na tym, że wobec sygnalizowanej już skomplikowanej sytuacji politycznej, w której znajdowali się Serbowie w połowie XIX wieku, pozwalają one na określenie zasięgu geograficznego i społecznego książek serbskich drukowanych w Lipsku, Segedynie, Budzie bądź Trieście. Drugą, równie ważną i pożądaną dla dalszych badań informacją jest odpowiedź na pytanie, kim byli ich prenumeratorzy.

Przedmiotem analizy będzie pięć wybranych spisów prenumeratorów z książek, które są fundamentem serbskiego romantyzmu i osnową mitologii narodowej. W kolejności chronologicznej ich ukazywania się będą to:

1. dwutomowa edycja pieśni ludowych wydanych przez Vuka Karadžicia w Lipsku w latach 1823 i 1824⁵. Był to już drugi zbiór (wydana w Wiedniu w 1814 roku *Mala prostonarodna pjesmarica* przyniosła mu europejską sławę), pierwszy zawierał uporządkowane tematycznie pieśni epickie, opatrzone podtytułem *najstarije* (między innymi pieśni kosowskie i o Królewiczu Marku). Zawarty w nich obraz przeszłości, szczególnie bitwy kosowskiej i roli księcia Lazara, będą

⁴ W drugiej połowie XVIII wieku *knjige su prvo prodavane na vašarima i u mešovitim prodavnicama* [książki były najpierw sprzedawane na jarmarkach i w sklepach z mieszanymi towarami] (*Privatni život*, 2005, s. 743).

⁵ Pieśni męskie (epickie) wyszły jako tom 2 w 1823 roku, żeńskie — jako tom 1 w 1824. Oba tomy zaopatrzone są w spisy prenumeratorów, różniące się tylko jednym nazwiskiem — namiestnik z Beneševa, „otac Đorđe Novaković”, nie nabył pieśni żeńskich. Spisy prenumeratorów mieszczą się na stronach nienumerowanych: w tomie 1 zaczynają się od strony 317, w tomie 2 — od 307. Tutaj będą analizowane spisy z tomu 2, oznaczane jako „Vuk II, 1823”.

w dalszej perspektywie rzutować nie tylko na literaturę serbską w okresie romantyzmu, lecz staną się także podstawą mitu kosowskiego. Zwięźle ujmuje to Maria Dąbrowska-Partyka, stwierdzając, że pieśni zebrane przez Karadžicia jako „miarodajny dokument autentycznego życia narodu” mają dla literatury „znaczenie konstruktywne, wręcz konstrukcyjne” (Dąbrowska-Partyka, 2003, s. 244); „Spełniają też istotną rolę w procesie kreowania kulturowego autoportretu Serbów” (Dąbrowska-Partyka, 2003, s. 208);

2. *Ogledalo srbsko* [!] — opublikowany w 1845 roku w Belgradzie przez Petra Petrovicia Njegoša zbiór czarnogórskich ludowych pieśni epickich, uzupełniony kilkoma pieśniami serbskimi z czasów pierwszego powstania przeciw Turkom;

3. Jovana Suboticia *Kralj Dečanski. Epos u osam pjesama* z 1846 roku (wydany w Budzie), zachowujący wszelkie reguły klasycznego eposu głoszącego chwałę dynastii Nemanjiciów;

4. Joksima Novicia Otočanina *Lazarica* z 1847 roku, wydrukowana w Segedynie, dzieło ujęte w formę eposu oparte na motywach pieśni ze zbiorów Vuka Karadžicia;

5. dramat Petra Petrovicia Njegoša *Lažni car Šćepan Mali*, wydany w Trieście w 1851 roku, nawiązujący do wcześniejszych czarnogórskich walk o wolność⁶.

W przełomowym dla literatury serbskiej roku 1847 ukazał się jeszcze zbiór poezji Branka Radičevicia *Pesme* (wydany w Wiedniu), będący manifestem romantycznej liryki osobistej i jednocześnie zwycięstwem języka mówionego w poezji, a także najwybitniejsze dzieło P. P. Njegoša *Górski wieniec* oraz zamykająca wówczas spór o język literacki rozprawa Đury Daničicia *Rat za srpski jezik i pravopis*. Dzieła te, dostępne również w wersji elektronicznej, nie zawierają jednak spisów prenumeratorów. Można zatem sądzić, że wydawane były bez wsparcia potencjalnych czytelników. Do rozważań o formowaniu i utrwalaniu mitologii narodowej nie są one jednak niezbędne.

Spisy prenumeratorów poddane tu analizie zostały zredagowane identycznie we wszystkich książkach. Głównym kryterium porządkującym były miejsca, z których pochodzili przyszli czytelnicy, ułożone w porządku alfabetycznym. W obrębie każdej miejscowości na początku wymienieni byli przedstawiciele władz świeckich i duchownych, następnie nazwiska pozostałych prenumeratorów również w porządku alfabetycznym. Nazwiska ważniejszych osobistości poprzedzone były rozbudowaną tytulaturą. Po nazwisku natomiast zamieszczana była informacja określająca zawód, czasem też dodatkowe informacje, takie jak na przykład *za sina, za kćer* (dla syna, dla córki) bądź *ljubiteljka srpske književnosti, ljubitelj nauka, za rodoljube i prijatelje svoje* (miłośniczka literatury serbskiej, miłośnik nauk, dla patriotów i moich przyjaciół). W większości analizowanych książek (poza zbiorami Vuka Karadžicia) na końcu spisu prenumeratorów z danej

⁶ Pierwsze wydania wybranych tu dzieł udostępnia Digitalna biblioteka Matice srpske (Digitalna Biblioteka Macierzy Serbskiej).

miejscowości zamieszczana była jeszcze łączna liczba zamówionych egzemplarzy. Oszczędzaniu miejsca służyło zapewne posługiwanie się różnymi kłopotliwymi dzisiaj skrótami, pozostawionymi tu w ich oryginalnej postaci. Jako przykład typowego zapisu może posłużyć spis prenumeratorów *Lazaricy* Joksima Novicia Otočanina z miasteczka Ruma w Wojwodinie:

Prečasna g.g. Stanim. Krestić, paroh i konzistorije arhidijecez. kao i Sremske županije prisjednik; Georg. Nenadović i Adam Molović, parosi Rumski; Jovan Popović. Paroh Petrovački; Marko Ljubinković, paroh Dobrinački; Dim. Maletić, paroh Buđanovački; Blagorod. g.g. Jovan Marinković, advok., i Sremske župan. prisjednik; Radovan Vujanović, beležnik Dobrinački; Poštenor. g.g. Todor Maksimović i Nikola Čarkadžić, trgovci; Ian Zgnjdraković [!], berberin; Petar Tošković, abadžija; Gospođa Sofija Nikolajević, ljubiteljka književnosti; Gospođica Persida Lazarević. 14. (Nović, 1847, s. 92–93)

Rozpatrując zasięg geograficzny prenumeratorów, wobec skomplikowanych podziałów politycznych warto posłużyć się schematem zastosowanym przez Njegoša w spisie zamieszczonym po tekście dramatu *Lažni car*. Władyka czarnogórski, świadom tych komplikacji, wyodrębnia przedpłaty z Czarnogóry i „iz Jugoslawije”, stosując następnie podział na tradycyjne regiony geograficzno-historyczne: Słowenia, Chorwacja, Sławonia, Dalmacja, Wojwodina Serbska i Księstwo Serbskie. Osobno wymienione są dalsze miasta europejskie: Graz, Wiedeń, Berlin, Praga, Budapeszt oraz Moskwa, Odessa i Sztambuł. Wielonarodowe miasta graniczne monarchii Habsburgów przyporządkowane zostały w tym spisie sąsiadującym z nimi krainom jugosłowiańskim: Triest przypisano do Słowenii, a Temeszwar/Timișoară do Wojwodiny, co ze względu na możliwości dystrybucji książek i znaczącą liczbę zamieszkujących tam Serbów wydaje się w pełni uzasadnione.

Najwięcej prenumeratorów, analizując wszystkie wzięte tu pod uwagę spisy, pochodzi z Wojwodiny. Spośród ośrodków miejskich wymienić należy Nowy Sad, Temeszwar, Sombor, Pančevo, Kikindę, Rumę, Sremskie Karłowice, Bečker (Zrenjanin), Bečej i Mitrovićę. Obok dużych klasztorów, takich jak Rakovac i Šišatovac (skąd zbiory Vuka Karadžicia zamówił uważany za największego erudyty pierwszej połowy XIX wieku poeta Lukijan Mušicki), w spisie znajdują się niewielkie miejscowości, z których pojedyncze osoby zamawiają jeden określony tytuł, jak na przykład niejaki Nikola Bibić, wikary (*parohijski pomoćnik*) z osady Melenci pod Zrenjaninem, prenumeruje 10 egzemplarzy *Lazaricy* dla siebie i przyjaciół literatury serbskiej (*uzima za sebe i prijatelje književnosti srpske*) (Nović, 1847, s. 89), a proboszczowie Petar Preradović i Jovan Milić oraz *gospođica Hristiva od Jeremić* (panna Hristiva z Jeremićów) z Martonoša pod Kanjiżą zamawiają epos Suboticia *Kralj Dečanski* (Subotić, 1846, s. 252).

Znacznie mniej przedpłat pochodzi z innych regionów. Prenumeratorzy z 14 miejsc w Dalmacji (między innymi z Dubrownika, Makarskiej, Kotoru, Omiša, Krki, Zadaru i Šibenika) są zainteresowani wyłącznie dramatem Njegoša. Z Dubrownika płyną też zamówienia na edycję lipską pieśni ludowych i poemat Suboticia *Kralj Dečanski*. Jeszcze mniejszą liczbę prenumeratorów wykazują spisy

z Chorwacji: z Zagrzebia przedpłacono wyłącznie edycję dramatu Njegoša, podobnie jak z Karlovca, skąd zamówiono też oba tomy pieśni ludowych wydanych przez Vuka Karadžicia. W Sławonii natomiast, głównie w Vukovarze, czytelnicy są zainteresowani wszystkimi — poza zbiorem *Ogledalo srbsko* — omawianymi tu pozycjami, z Osijeka i Daruvaru abonują dramat Njegoša duchowni katolicy (*kapucini svešt. iz reda S. Franje* — 11 egzemplarzy: Njegoš, 1851, s. 190; oraz *R. Piroš župnik rkat.* — Njegoš, 1851, s. 191). Z Serbii znaczna większość zamówień pochodzi z Belgradu. Zbiór pieśni epickich wydany przez Vuka Karadžicia zamawia 27 prenumeratorów, *Ogledalo srbsko* Njegoša dociera tam w 81 egzemplarzach, a *Lažni car* w 58. Największe zainteresowanie wzbudza *Kralj Dečanski* Jovana Suboticia, uznanego wówczas poety, prawnika i senatora (152 egzemplarze). *Lazaricę* Novicia Otočanina prenumeruje 45 mieszkańców serbskiej stolicy. Z prowincji serbskiej najwięcej przedpłat (65) na książki pochodzi z miasteczka Šabac (8 egzemplarzy *Ogledala srbskog* Njegoša, 21 — eposu Suboticia i 36 *Lazaricy*). Do Loznicy trafiają 2 egzemplarze *Ogledala*, a po kilku latach 21 egzemplarzy dramatu Njegoša. Po kilka egzemplarzy (2–6) *Ogledala srbskog* dociera do takich miasteczek, jak Čačak, Jagodina, Aleksinac, Zaječar, Kruševac, Smederevo, Čuprija, nieco więcej do Negotina (12) i Požarevca (13). Wielkie zainteresowanie zbiorem w większości czarnogórskich pieśni opublikowanych przez Njegoša tłumaczy Ivan Čolović — dołączenie kilku pieśni z pierwszego powstania serbskiego i tytuł (*Ogledalo srbsko*) nadały tej książce ogólnonarodowe znaczenie. Lista prenumeratorów świadczy o tym, że liczne osobistości z Serbii i Czarnogóry mogły traktować jej zakup jako swój patriotyczny obowiązek (por. Čolović, 2019, s. 147).

W Czarnogórze zainteresowanie wzbudziły dzieła jej władcy Petra Petrovicia Njegoša: *Ogledalo srbsko* zamówiło 41 prenumeratorów, a dramat *Lažni car* — 25, a wśród nich archimandryci monasterów Ostrog i Morača. Warto wspomnieć, że żadne inne spośród analizowanych tu dzieł nie znalazło prenumeratorów w stolicy Czarnogóry — Cetinju.

Z Bośni i Hercegowiny, znajdujących się pod panowaniem tureckim, pochodzą zaledwie 3 prenumeraty dramatu Njegoša *Lažni car* (zamawiają kupcy z Livna/Lijevna) i 2 prenumeraty tegoż dzieła pochodzące od kupców z Sarajewa. Wyjaśnienia przyczyn tak słabego zainteresowania należy szukać nie tylko w trudnościach natury organizacyjnej (dystrybucja książek w imperium osmańskim), ale też w głębokim zacofaniu całej prowincji, powszechnym analfabetyzmie jej mieszkańców, wynikającym z niejednolitego systemu edukacji pozostającej wyłącznie w gestii wspólnot wyznaniowych.

Inaczej przedstawiała się sytuacja w węgierskich miastach, miasteczkach i wioskach, zamieszkałych przez ludność serbską jeszcze od czasów Wielkiej Wędrówki, z przełomu XVII i XVIII wieku. Niemal wszystkie nazwiska licznych prenumeratorów jednoznacznie wskazują na Serbów (Georgijević, Pavlović, Martinović, Ignjatović, Nikolić itp.). Z licznych niewielkich miejscowości

z południowej i wschodniej części Węgier (Batanja⁷, Vašarelj, Kumanija, Mohač) pochodzą przedpłaty na *Lazaricę*, z Ostrogon na *Kralja Dečanskog*, a z Kečkemetu, Čanadu (na granicy rumuńskiej) i Sent Andrei na zbiór pieśni ludowych Vuka Karadžicia. Ze wschodnich rubieży Królestwa Węgier (z Aradu, Galaca) pochodzą też prenumeraty eposu Suboticia i dramatu Njegoša.

Spisy prenumeratorów wybranych tu dzieł o istotnym znaczeniu dla formowania i utrwalania serbskiej mitologii narodowej zawierają także nazwiska wybitnych słowiańskich przedstawicieli świata kultury. Wśród wiedeńskich abonentów zbioru Vuka Karadžicia znajdujemy nazwisko Jerneja Kopitara, słoweńskiego językoznawcy piastującego w Wiedniu urząd cenzora książek słowiańskich, kustosza i opiekuna przybywających tam twórców. Zamówienie 25 egzemplarzy tej edycji jest potwierdzeniem wieloletniej przyjaźni i sympatii, ale też wyrazem prawdziwego podziwu dla folkloru serbskiego. Następcą Kopitara na urzędzie cenzora książek słowiańskich, rumuńskich i greckich, znakomity filolog językoznawca Franc Miklošić, znajduje się w spisie prenumeratorów dramatu Njegoša *Lažni car*. Na tej samej liście odnaleźć można nazwisko Vaclava Hanki (*bibliotekara Češkoga muzeu i viteza or. sv. Vladimira* — Njegoš, 1851, s. 204) i mieszkającego w Wiedniu Ljudevita Gaja. Z wyspy Korfu śle prenumeratę także wybitny uczoney i literat włoski Niccolò Tommaseo, urodzony w Šibeniku.

Przedpłaty z europejskich stolic i dużych miast potwierdzają zaobserwowaną wcześniej prawidłowość — w znacznej większości pochodzą od przebywających tam Serbów, są wśród nich także wybitne osobistości owego czasu. Mianowicie książę Miloš Obrenović, pozbawiony tronu serbskiego w 1839 roku i przebywający w Wiedniu, zamawia w 1847 roku 10 egzemplarzy *Lazaricy* Novicia-Otočanina, cztery lata później 10 egzemplarzy dramatu Njegoša. Tyleż samo zamawia jego syn, książę Mihajlo, przyszły władca. W spisach prenumeratorów pojawiają się też nazwiska najwyższych dostojników cerkiewnych: prawosławny biskup z Budy Platon Atanacković zamawia epos Suboticia *Kralj Dečanski*. Splendor abonenta podkreśla długa lista jego godności: *pravosl. episkop Budimski i Sodruženstva Otečestvenoga Muzeuma u Bohemiji, i Istor. i Drevnosti Rusinskih pri sveučil. Moskov. poč. člen.* (Subotić, 1846, s. 230). To samo dzieło w 12 egzemplarzach zamawiają z Temeszwaru archimandryta Bezdinski Samuil Maširević i archimandryta Hodoški Emilijan Kengelac. Z Budy zaś pochodzi przedpłata na oba tomy pieśni ludowych Vuka od rady królewskiego i zwierzchnika władz oświatowych (*Visokoblakorodni G. Stefan Uroš Nestorović, kralj. sovjetnik i najveći nadziratelj škola Srpski, Vlaški i Grčki*, Vuk II, 1823, s. 309), a ze Stambułu prenumerują dramat Njegoša wysokiej rangi serbscy urzędnicy (*Kost. Nikolajević, poslanik Srpske posaoibine i Jov. Radosavljević — Načelnik pri genel. Konsulatu Austrije* — Njegoš, 1851, s. 205). Liczną grupę prenumeratorów tworzą też serbscy

⁷ Nazwy miejscowe podano tu zgodnie z ich zapisem w spisach prenumeratorów. Współczesnie są to: Battonya, Hódmezővásárhely, Kecskemét i Szentendre.

urzędnicy zatrudnieni w Pešcie. Inną liczącą się grupą zagranicznych abonentów są serbscy kupcy rozsiani po całej Europie: od Londynu i Berlina przez Warszawę do Moskwy, Odessy i Taganrogu. Kolejnym środowiskiem zainteresowanym serbskimi książkami są studenci i uczniowie pobierający nauki w Pešcie, Segedynie, Bratysławie i Wiedniu. Listę zagranicznych prenumeratów uzupełniają serbscy duchowni, lekarze, nauczyciele i nieliczni rzemieślnicy.

Podsumowując przegląd zagranicznych przedpłat pochodzących ze stolic i większych miast europejskich, należy raz jeszcze podkreślić, że płynęły one głównie od Serbów mieszkających tam i pracujących, często zajmujących wysokie stanowiska państwowe: od prawników i lekarzy, a także studentów aspirujących przez zdobywane wykształcenie do elity kulturalnej. Lipskie wydanie pieśni ludowych zaprenumerowało 89 przyszłych czytelników (połowa z Peštu, kilkunastu z Wiednia). Podobnie ze stolicy Węgier (łącznie z Budy i Peštu) pochodziła większość przedpłat eposu Jovana Suboticia (ze 155 egzemplarzy odpowiednio 86 i 26). Z tego samego kierunku pochodziły prenumeraty *Lazaricy* Joksima Novicia-Otočanina. (49 z Segedynu i 2 z Peštu, jeden z nich zamówił Jovan Subotić). Dwadzieścia egzemplarzy zamówiono z Wiednia. *Ogledalo srbsko* Njegoša trafiło do Książnicy Serbskiej i Książnicy Słowiańskiej w Bratysławie (łącznie 11 egzemplarzy), natomiast zainteresowanie dramatem *Lažni car* miało zdecydowanie najszerszy zasięg geograficzny: od Londynu, Berlina i Pragi przez Wiedeń, Graz, Pešt do Sambułu, co niewątpliwie było następstwem sławy i uznania dla czarnogórskiego władcy.

Badanie zawodów i profesji prenumeratorów pozwala już na wstępie stwierdzić, że wywodzili się oni ze wszystkich warstw społecznych, oczywiście nie w jednakowym stopniu. Najślabiej z racji powszechnego analfabetyzmu reprezentowani byli chłopci. Nie dziwi ich brak wśród abonentów *Ogledala* czy pieśni ludowych w wydaniu Vuka. Pojedyncze nazwiska trafiły do spisu przedpłat na epos Suboticia (*zemljedjelci iz Karlova* zamawiają 3 egzemplarze) oraz na dramat Njegoša, którego 1 egzemplarz zamawia niejaki Prota Žakić — *zemljodelac iz Vukovara*. Na *Lazaricę* natomiast śle przedpłaty cała grupa rolników z miejscowości Krstur Srpski (14 nazwisk). Obok określenia *zemljodelac/zemljodjelac* i *kmet* wymieniony jest też *išpan* — ekonom.

Znaczącą grupę prenumeratorów z mniejszych miejscowości tworzą osoby duchowne: od najniżej stojących w hierarchii cerkiewnej (*crkvenjak*, *crkveni tutor*, *đakon*, *klirik*, *katiheta*, *kapelan*), zakonników (*monah*, *iguman*, *jeromonah*) do proboszczów, których nazwiska poprzedzone są zwykle tytułem *prečasni* bądź *časni/česni*. Przykładowo proboszcz z Bečkereka/Zrenjanina zamawia 10 egzemplarzy eposu Suboticia (*za rodoljubive predčislenike* (Subotić, 1846, s. 238), a protopop z Karlovca — aż 40 dramatu *Lažni car*. O wiele bogatsza tytułatura poprzedza nazwiska dostojników i hierarchów. W spisie dołączonym do pieśni ludowych Vuka na pierwszym miejscu wymieniony jest *Nj. prevoshoditeljstvo visokopreosv. Gospodin Mojsej Mioković, pravoslavni episkop Karlštadski, Nj. č. k. i A. velič. dještvitelni tajni sovjetnik i pr.* (Vuk II, 1823, s. 307), a następnie dwaj

archimandryci: *Avgustin Petrović, arhimandrit Bezdinski i Temišvarski i Lukijan Mušicki, archimandit Šišatovački*, a dalej zaledwie kilku proboszczów. Jeszcze bardziej rozbudowane tytuły poprzedzają nazwiska prenumeratorów eposu Suboticia: *Njegovo Visokopreosvjašćenstvo Arhi-Episkop Beogradski i Mitropolit Srbije, Kavaljer, Gospodin Petar Jovanović* i następny: *Prečestn. G.G. Gavriil Popović, Arhimandrit Vrač. i Čl. Konsist.* (Subotić, 1846, s. 235) oraz *Visokopreosvjašćenjejši i Visokodostojnjejši Gosp. Stefan Popović, pravosl. Episkop Vršacki* (Subotić, 1846, s. 240), *Njegovo Visokopreosveštenstvo G. Evgenij Jovanović, pravoslav. Episkop Karlštadski z Plaška* (Subotić, 1846, s. 254). Bardzo szczegółowo wyliczone są też w tym spisie tytuły hierarchy katolickiego: *G. Afanasij Vlaović, Mitropol. Kaloč. cerkve rimsk., Uspenija prečistija Bogorodice Presv., SS.XX. i Filos. Dokt., Arhiepiskop i kapitulár, biblioteki Nastojatelj, sl. Fakult. Filosof. kr. Nauk Vseučil. Pešt. sob. člen* (Subotić, 1846, s. 242). Z tytułem *visokoprepodobni* pojawiają się nazwiska archimandrytów z Czarnogóry w spisie do *Ogledala srbskog Njegoša*.

Imiona hierarchów „obudowane” barokową tytulaturą wyrażały nie tylko szacunek wobec nich, miały też znaczenie dla autorów oraz czytelników jako wyraz poparcia powszechnie uznanych autorytetów. Autorytetami lokalnymi byli również prowincjonalni duchowni, mieszkający i działający w niepiśmiennych środowiskach wiejskich. Od ich wiedzy wyniesionej z lektury zależała bowiem znajomość historii i kształtowanie postaw patriotycznych okolicznych mieszkańców.

Wychowanie młodego pokolenia należało jednak przede wszystkim do nauczycieli, którzy we wszystkich analizowanych tu spisach prenumeratorów tworzą bardzo liczną grupę. Często obok nazwisk widnieją informacje dodatkowe, na przykład wśród abonentów zbioru Vuka Karadžicia pojawia się *Lazar Marjanović, učitelj grčki* z Zemuna, a zaraz obok inny *učitelj srpski*; z Nowego Sadu natomiast — *učitelj II norm. klase* (Vuk II, 1823, s. 311). Z niewielkiej wsi Krstur Srpski w Banacie przesyła zapotrzebowanie na *Lazaricę skupitelj prenumerata — IV. osnov. učilišta učitelj* (Nović, 1847, s. 84), z Pančeva zamawia epos Suboticia *srb. nar. šk. upravitelj* (Subotić, 1846, s. 248), a dramat Njegoša *učit. starije škole u Loznici* i *učitelj pučki* (wiejski) z Omiša. Nie brakuje tu też pedagogów wyższej rangi, jak na przykład wspomniany już urzędujący w Budzie Stefan Uroš Nestorović, *najveći nadziratelj škola Srpski, Vlaški i Grčki* (Vuk II, 1823, s. 209), *inšp. kr. Pedag. srpskog profesor* z Sombora, który z dwoma jeszcze profesorami tej uczelni zamawiają zbiór pieśni ludowych (Vuk II, 1823, s. 323), dyrektor gimnazjum w Belgradzie Đorđe Ćirić abonujący epos Suboticia (Subotić, 1846, s. 237) i Alviž Pavišić, *učit. i nadučitelj kod c. k. mudrosastališta svrh. istočni jezika u Beču*, przysyłający przedpłatę na dramat Njegoša z Makarskiej (Njegoš, 1851, s. 193).

Każdej z analizowanych list prenumeratorów dodają splendoru przedstawiciele władzy. Zastanawiająco skromnie reprezentowani są oni wśród subskrybujących edycję pieśni ludowych Vuka Karadžicia: to tylko jeden sekretarz *kancelarie narodne i obor-knez nahije Beogradske*. Wynika to niewątpliwie z niezbyt przy-

jaznych relacji serbskiego reformatora i zbieracza z dworem książęcym. Okazałe grono prominentnych postaci zawiera natomiast spis dołączony do eposu Jovana Suboticia. Otwiera go książę Aleksandar Karadorđević (*Njegova Svjetlost Knjaz Srbije, Gospodar* — Subotić, 1846, s. 235), który zamawia 20 egzemplarzy, następnie wymienieni są przewodniczący i członkowie Rady (*Sovjeta Knjaž. Srbsk.*), ministrowie, sekretarze, dyrektorzy, archiwiści, protokolanci i księgowi skupieni przy dworze książęcym. Z tego środowiska pochodzi ponad 70 przedpłat. Od panującego serbskiego księcia Aleksandra Karadorđevicia, który zamawia 10 egzemplarzy, zaczyna się również spis prenumeratów *Ogladala* Njegoša. Zakup kilkunastu książek deklaruje książęca kancelaria, a także członkowie Rady oraz ministerstwa spraw wewnętrznych i oświaty. Równie imponująco przedstawia się spis prenumeratów wywodzących się ze środowiska dworskiego władcy czarnogórskiego. Po nazwiskach dostojników cerkiewnych (*Visokoprepodobna Gospoda*) wymienieni są dostojnicy świeccy: *Visokoblagodna Gospoda* i *Blagorodna Gospoda*. Następne dzieło Njegoša, *Lažni car Šćepan Mali*, nie wzbudza już takiego zainteresowania w kręgu dworskim w Belgradzie; najwyższy rangą jest *G. Stef. Stefanović, predsjedatelj savjeta, general-major i kavalijer* (Njegoš, 1851, s. 201). Znaczną grupę tworzą natomiast najbliżsi współpracownicy władcy z Czarnogóry, między innymi przewodniczący Rady i wojewodowie.

Środowisko literackie nie jest zbyt bogato reprezentowane wśród prenumeratów, ale można prześledzić wzajemne zainteresowanie twórców. Vuk Karadžić zamawia *Lazaricę* Novicia-Otočanina i dramat Njegoša, którego abonują również Branko Radičević i Đura Daničić. Z Nowego Sadu zgłasza się Jovan Hadžić, jeden ze znaczniejszych przeciwników reform Vuka. Zamawia on *Ogledalo* i epos Suboticia, na którego śle również przedpłatę z Temeszwaru mniej dziś znany literat Dimitrije Tirol, *srb. literator i Odeskog učenog društva člen* (Subotić, 1846, s. 253). Nazwisko Jovana Suboticia, redaktora czasopisma „Letopis Matice srpske”, abonującego *Lazaricę* Novicia-Otočanina, poprzedza długa lista tytułów świadczących o jego wysokiej pozycji i znaczeniu nie tylko wśród Serbów mieszkających tak jak on w Budzie: *Blagorod. G. Jovan Subotić, kralj. cenzor, advokat, doktor obojega prava, kao i SS.NN. i filozofije, član više učenijeh društva i urednik letopisa* (Nović, 1847, s. 91). Wśród abonentów *Lazaricy* znalazł się też Matija Ban, pochodzący z Dubrownika serbski literat i dyplomata. W tym miejscu warto też wspomnieć księgarzy: Gligorije Vozarević z Belgradu zamawia dzieło Suboticia i 2 egzemplarze *Ogledala*, Aćim Balan z Temeszwaru (*ć. k. univerzit. knjigoprodavac i knjigovezac*) zamawia 5 egzemplarzy zbioru pieśni ludowych Vuka (Vuk II, 1823, s. 314), a *knjigarna braće Županah* z Zagrzebia — 10 egzemplarzy dramatu Njegoša i dodatkowych 5 *za svoje prijatelje* (Njegoš, 1851, s. 168).

Spośród mieszkańców miast, którzy znaleźli się w spisach prenumeratów wybranych tu dzieł, znaczącą grupę tworzą urzędnicy. *Lazaricę* na przykład zamawia *gener. kase perceptor* z Temeszwaru, a z Šabca między innymi *kasir, računovođa, prektikant nadzirateljstva Šabačkoga* i *poštanski otpravnik* (Nović, 1847,

s. 97). *Kralj Dečanski* Suboticia zainteresował między innymi takich urzędników, jak *arhivar knjaž. kancel., registrat. knjaž. kacel. i birov iz Kikinde* (Subotić, 1846, s. 244) oraz *Stadschreiber* z Nowego Sadu, a *Lažni car* między innymi takich jak *c.k. tajnik, sekretar, upravnik župe, mjesni direktor i kaznačej*.

Bogato reprezentowane jest również środowisko prawnicze: adwokaci, sędziowie, notariusze, asesorzy, archiwiści. Pojawiają się takie określenia, jak *Notär, beležnik i pravi podbeležnik (Vice-Notär), diurnista, zakletnik, pravdoslov* (Subotić, 1846), a także liczni pisarze sądowi. Prenumeratę *Ogledala* zamawia z Belgradu, bez podawania nazwisk, sąd apelacyjny (6 egzemplarzy) i sąd okręgu belgradzkiego (4 egzemplarze).

Nie brakuje też wśród prenumeratorów przedstawiciele świata lekarskiego. Nazwiska poprzedzone są zwykle tytułem, jak na przykład *Dr. Medic. Janko Šafarik* z Belgradu, doktorzy medycyny z Wiednia i Temeszwaru czy też chirurg z Pesztu zamawiający epos Suboticia. Wśród przedpłacających na dramat Njegoša znajdują się *lekar iz Loznice, ljekarnik i kotarski liječnik iz Daruvara, pukovni lijekar* z Gospicia, a *Lazarice* zamawia *ranarnik (chirurgus)* z Mokrina.

Zróżnicowaną pod względem pozycji i znaczenia grupę prenumeratorów tworzą wojskowi. Liczni oficerowie związani z dworem Aleksandra Karađorđevicia (*majori, ađutanti, lejtnant, potporučnik i prve rote prvog. Bat. Feldfebelj*) znaleźli się wśród przedpłacających na epos Suboticia. Dramat Njegoša zamawiają również wyżsi rangą oficerowie związani z jego dworem (pułkownicy, podpułkownicy, kapitanowie), a także emerytowany generał z Rijeki. Jedną z trzech nadesłanych z Warszawy prenumerat pieśni ludowych w wydaniu Vuka šle Marko Marković, *Rosijsko-imper. Lejbgvar. ulanskoga polka major* (Vuk II, 1823, s. 309). Pochodzący z bliższych rejonów wojskowi abonujący to dzieło podają swoje stopnie w postaci językowej świadczącej o wielonarodowej i wielojęzycznej nomenklaturze w armii austriackiej: *ć.k. kapetan purgermajstor iz Zemuna, ć.k. Varadinske graničarske regimentu kapetan u Surčinu, ć.k. Varadinske regimente oborlačman u Surčinu, ć.k. vojnički kancelista iz Temišvara, barjaktar u Vojci i sl. insurekcije oberlačman* z Temeszwaru (Vuk II, 1823, s. 314). Podobnie egzotyczne tytuły noszą w tym spisie przedstawiciele belgradzkiej policji: *policaj-adjunkt* czy *buljugbaša pandurski*.

Znaczne zróżnicowanie regionalne nazw zawodów i profesji daje się też zauważyć wśród rzemieślników. Oto przykłady: *brijač — berberin; kasapin — mesar. čarugđžija — opančar — čizmar* (szewc), *papučar — papuđžija, kovač — kovandžija* (a także *mlogoiskusan kovandžija* i wszechstronny specjalista *kovač i mavreni lekar* — kowal i weterynarz), *abadžija — krojač — muškog odeća krojač — ženskog odeća krojač* (z Nowego Sadu) — *Damen-Kleidermacher* (Gligorije Gruić z Wiednia), *kabaničar — čurčija*. Dostyc często pojawiają się w spisach kapelusznicy, mydlarze i kotlarze (*šeširdžije, sapundžije, kazandžije*), zdarzają się murarz, szklarz i malarz (*zidar, staklar, moler*) oraz aptekarz, złotnik i piwowar (*apotekar, zlatar, pivar*). W każdym spisie trafiają się także śpiewacy cerkiew-

ni (*crkveni pevac/pjevac*). Przedstawiciele tych licznych praktycznych zawodów często zamawiają książki dla swoich najbliższych, dodając zwykle imię: *za supругu Ikoniju, za sina Arkadiju, za kćer Teresku, za unuka Novaka, za nećaka Andriju, za sinovca Petra iz Šapca, za kćer Anku ljubitelj. čtenija* (w spisie prenumeratorów eposu Suboticia, 1846, s. 246). Wszystkie te dodatkowe informacje świadczą o poszerzaniu kręgu czytelników o młodych ludzi, którzy prócz przyjemności lektury uzupełniają wiedzę o przeszłości, ukształtowaną wedle kanonu romantycznego.

Bardzo liczną i rozszaną szeroko po świecie grupę prenumeratorów tworzą kupcy. To na przykład zamawiający dramat Njegoša z Londynu Marko Popčević czy też 15 serbskich kupców z Odessy (między innymi Vučetić, Škulić, Aleksić). Z Warszawy zamawiają pieśni ludowe wydane przez Vuka Karadžicia Stefan Dobrić, *veliko kupac*, i Petar Šumari, *trgovac* (Vuk II, 1823, s. 309), a epos Suboticia z Pesztu trzej kupcy i dwaj uczniowie (*učenici trgov. škole*). Wśród licznych kupców, prenumeratorów *Lazaricy*, aż 11 pochodzi z miasteczka Šabac, pojawia się też *špekulant* z Vukovaru. Skromnie reprezentowany jest za to stan kupiecki w spisie przedpłat *Ogledala* — jeden z nielicznych to Stojan Kitić, *Mavren. trgovac iz Svilajenca*, zamawiający książkę dla syna Najdana.

Symptomatyczna jest w analizowanych spisach prenumeratorów śladowa obecność kobiet. Najwięcej (26 na 227 nazwisk) znajduje się ich w spisie przedpłat na pieśni ludowe w wydaniu Vuka, występują one najczęściej jako małżonki, jak na przykład *gospođa Jeva od Čokić* lub *Nastasija, supruga G. Pante Stefanovića trgovca* z Zemuna. Z pełnym uszanowaniem zatytułowana *Blagorod. gospođa Jelena od Sabo, rođ. Bibić* z Temeszwaru zamawia *Lazaricę* (Nović, 1847, s. 183). Kilkakrotnie obok imion pań i panien (*gospodične*) pojawiają się też dodatkowe informacje: *ljubiteljica muza* lub parokrotnie wśród prenumeratorów *Lazaricy* — *ljubiteljka/ ljubiteljica srpske književnosti*. Dwukrotnie w spisie prenumeratorów występuje Katarina Vuković z Temeszwaru — *spahinica* — żona właściciela dużego majątku ziemskiego, która zamawia pieśni ludowe w wydaniu Vuka i epos Suboticia. Dzieło to prenumeruje również jedna z pierwszych serbskich autorek — księżniczka Anka Obrenović. Na *Ogledalo srbsko* składa samodzielnie przedpłatę osiemnastoletnia wówczas Milica Stojadinović z Vrdnika (ur. 1828), uznana potem za jedną z ważniejszych poetek i pisarek okresu romantyzmu. W spisie prenumeratorów dramatu Njegoša *Lažni car* obok nazwiska Marty Panićevej z Peštu dodano *Srbkinja*. Tylko raz przy nazwisku zamawiającej *Lazaricę* kobiety pojawia się jej profesja — to Kata Pukleš, *pivarica iz Vukovara*. Imiona żeńskie pojawiają się też, jak wspomniano, w dodatkowych informacjach o przeznaczeniu książki dla córki.

Najmłodsze pokolenie prenumeratorów analizowanych tu dzieł tworzą uczniowie i studenci, wymieniani na końcu każdego spisu. Imiona i nazwiska opatrzone są niekiedy informacjami szczegółowymi. Wśród zamawiających epos Suboticia znaleźli się na przykład *učenik 3. kl. lat. škole* (Subotić, 1846, s. 243), *učenici srb. škole* (Subotić, 1846, s. 246), *učenici trgovačke škole* (Subotić, 1846, s. 259). Trzej uczniowie VI klasy i dwaj uczniowie V klasy z Nowego Sadu abonu-

ją pieśni ludowe zebrane przez Vuka, tymczasem kupiec z Mokrina zamawia *Lazaricę* dla syna Emilijana *IV. lat. škol. učenika* (Nović, 1847, s. 89). Na wyższym poziomie edukacji są prenumeratorzy tego dzieła z miasteczka Šabac — *učenici I. klase gimnazije* (Nović, 1847, s. 90). Szczegółowe informacje znajdują się także przy nazwiskach studentów — to wśród prenumeratorów *Lazaricy* na przykład *stihotvorija učenici, krasnorječ. učenici* z Segedynu, *I. god. ungar. prava slušatelji* i *II. god. mudroljublja* z Bratysławy czy też *učenici prava* i *učenici u politeknici* z Wiednia.

Przytoczone tu przykłady, a jest ich wiele w każdym spisie, świadczą o tym, że wiedzę o przeszłości wzbogacała z tych lektur znaczna grupa młodzieży. Wobec wspomnianego wcześniej niedostatku opracowań historycznych głównym, powszechnie dostępnym dokumentem świadczącym o przeszłości był folklor (*Privatni život*, s. 304), opromieniony sławą Vuka Karadžicia, którego kolejne edycje pieśni ludowych weszły do europejskich salonów i na katedry uniwersyteckie, a na fali romantycznej apoteozy ludowości stały się podstawą wykreowanego w tej epoce mitu narodowego. Zadziwiająca trwałość mitu kosowskiego, jak zauważa Joanna Rapacka, który od tradycji chrześcijańsko-rycerskiej ewoluuje „wstecz” ku pierwotnemu mitowi bohaterskiemu, odpowiada potrzebie chwili, potrzebie samookreślenia narodowego, która zrodziła się w wyniku przemian politycznych (odzyskania niepodległości), przekształceń społecznych (napływ ludności wiejskiej do miast) i upowszechnienia oświaty. Zasady myślenia mitycznego, jego postawę światopoglądową, przejmuje serbska literatura romantyczna (por. Rapacka, 1995, s. 122–123), która w postaci książki drukowanej trafia do szerokich kręgów czytelników. Nie wpływa to jednak na dalsze funkcjonowanie tradycji oralnej, która nie poddaje się wpływowi tekstów drukowanych. Jak zauważa Walter Ong, opierając się na badaniach Alberta Lorda, najlepsze ustne opowieści epickie, nagrane w XX wieku na ziemiach jugosłowiańskich, sięgające po utarte tematy i posługujące się ściśle przestrzegany metrum i ustalonymi formułami poetyckimi, były dziełami analfabetów (Ong, 1992, s. 89–90).

W obrębie mitu kosowskiego, jak zauważa Bogusław Zieliński, głoszony przez cerkiew kult „wysoki” księcia Lazara jako męczennika za wiarę przysłonięty zostaje przez folklorystyczny kult „niski”, którego główni bohaterowie: książę Lazar, Miloš Obilić i zdrajca Branković, „triada świętości, męstwa i zdrady”, tworzą podstawę „przymierza kosowskiego”, wyznaczają drogę ku odrodzeniu. „Mitologizacja i kanonizacja kultu »niskiego« doprowadziły do powstania serbskiego mitu narodowego, którego głównymi cechami jest kult śmierci, wiara w zbawczą i oczyszczającą moc ofiary i i zemsty” (Zieliński, 1999, s. 12). Wymowną ilustracją tego procesu jest poemat Novicia-Otočanina — książę Lazar pozbawiony został duchowej otoczki świętości, nie staje przed wyborem „królestwa ziemskiego” bądź „niebieskiego”; w centrum uwagi są losy serbskich junaków, księcia i jego najbliższych. Autor kilkakrotnie wplata też współczesne aluzje — wskazuje na Czarnogórę jako niewzruszony bastion wolności (por. Jakóbiec-Semkowowa,

2019, s. 32). Takie samo przesłanie, z nawiązaniem do tradycji kosowskiej, niosła edycja pieśni bohaterskich Njegoša — *Ogledalo srbsko*, na co zwrócił uwagę Ivan Čolović (2019, s. 147–151), a także dramat Njegoša *Lažni car Šćepan Mali*. Powiązany „ze zideologizowanym mitem kosowskim”, zauważa Dorota Gil, obraz walecznych społeczności Czarnogóry, podporządkowywał ją w istocie „serbskiemu romantycznemu programowi etnonacjonalistycznemu” na zasadzie szczytnej elitarności (por. Gil, 2019, s. 194).

Drugi równoległy nurt mitologii narodowej — odwołanie do potęgi średnio-wiecznej Serbii — realizował epos Suboticia *Kralj dečanski*, sławiący ostatnie lata panowania Stefana Uroša III i jego następcy Stefana Dušana, wpisując się w literacką tradycję eposu rycerskiego. Apoteoza dynastii Nemanjiciów i serbskich junaków miała ogromne znaczenie w walkach wyzwoleniczych na początku XIX wieku, a także w okresie budowania zrębów państwowości na wyzwolonych ziemiach serbskich (por. Čolović, 2019, s. 113). Wybrane tu dzieła porządkowały wiedzę historyczną zachowaną głównie w tradycji ustnej i niosły określone przesłanie ideowe.

Analizę spisów prenumeratorów warto na koniec uzupełnić o zestawienie liczbowe: lipska edycja pieśni ludowych — 316 zamówionych egzemplarzy, *Ogledalo srbsko* Njegoša — 208, *Kralj dečanski* Suboticia — 861, *Lazarica* Joksima Novicia-Otočanina — 462, a dramat Njegoša *Lažni car* — 957. Setki egzemplarzy tych książek, nawet jeśli niektóre z nich pozostały elementem dekoracyjnym saloonów, wobec imponującego zasięgu geograficznego i społecznego miały swój niewątpliwie udział w procesie samoidentyfikacji, w budowaniu i krzewieniu mitów narodowych, które, jak wykazał to Čolović, długo jeszcze zachowały żywotność.

Bibliografia

- Čolović, I. (2019). *Śmierć na Kosowym Polu. Historia mitu kosowskiego*, przeł. Z. Dimitrijević, A. Łasek, M. Petryńska, K. Wierzbicka. Sejny: Fundacja Pogranicze, Ośrodek „Pogranicze — sztuk, kultur, narodów”.
- Dąbrowska-Partyka, M. (2003). Świadectwa i mistyfikacje. W: *eadem, Świadectwa i mistyfikacje. Przed i po Jugosławii* (s. 203–218). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Dymmel, A. (1992). *Prenumeratorzy piśmiennictwa naukowego wydanego w Królestwie Polskim w pierwszej połowie XIX wieku*. Lublin: Agencja Wydawniczo-Handlowa AD.
- Gil, D. (2019). *Dylematy identyfikacyjne w obrębie serbsko-czarnogórskiej kulturo sfery*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Jakóbiec, M. (1991). Literatry narodów Jugosławii. W: W. Floryan (red.), *Dzieje literatur europejskich*, t. 3, cz. 2 (s. 197–198, 205, 206). Warszawa: PWN.
- Jakóbiec-Semkowowa, M. (2019). Serbski poemat romantyczny wobec tradycji rodzimej i obcej. W: E. Komisaruk, I. Malej (red.), *Nowoczesność i tradycja. 50 lat Instytutu Filologii Słowiańskiej* (s. 27–46). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Jakóbiec-Semkowowa, M. (2020). Spisak pretplatnika kao izvor znanja o uticaju knjizevnosti na formiranje narodne mitologije u doba romantizma. W: Радомир В. Ивановић (ред.), *Акаде-*

- мику *Ненаду Вуковићу у почаст* (s. 231–242). Подгорица: Црногорска Академија Наука и Умјетности. Зборник радова Књига 15, Одељење хуманистичких наука Књига 2 [Jakóbiec-Semkowowa, M. (2020). Spisak pretplatnika kao izvor znanja o uticaju književnosti na formiranje narodne mitologije u doba romantizma. W: Radomir V. Ivanović (red.), *Akademiku Nenadu Vukoviću u počast* (s. 231–242). Podgorica: Crnogorska Akademija Nauka i Umjetnosti. Zbornik radova Knjiga 15, Odejenje humanističkih nauka Knjiga 2].
- Ong, W. J. (1992). *Oralność i piśmienność. Słowo poddane technologii*, przeł. J. Japola. Lublin: Redakcja Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Rapacka, J. (1995). *Godzina Herdera. O Serbach, Chorwatach i idei jugosłowiańskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Energeia.
- Zieliński, B. (1999). W kręgu problematyki wielkich mitów narodowych Słowian. W: *Wielkie mity narodowe Słowian* (s. 4–13). Poznań: Wydawnictwo UAM.
- Башић, Ђ. (ред.). (1998). *Енциклопедија Новог Сада*, Т. 11. Нови Сад: Новосадски клуб „Добра вест” [Bašić, Đ. (red.). 1998. *Enciklopedija Novog Sada*, t. XI. Novi Sad: Novosadski klub „Dobra vest”]. Pobrane z: <https://books.google.pl/> (dostęp: 4.03.2019).
- [Караић, В. С.]. (1823). *Народне српске пјесме*. Скупио и на свијет издао Вук Стеф. Караић. Књига друга з којој су пјесме јуначке најстарије. Липиск [[Karadžić, V. S.]. (1823). *Narodne srpske pjesme*. Skupio i na svijet izdao Vuk Stef. Karadžić. Knjiga druga z kojoj su pjesme junačke najstarije. Lipisc]. Pobrane z: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=655&m=2#page/316/mode/2up> (dostęp: 6.06.2019).
- [Новић-Оточанин, Ј.]. (1847). *Лазарица или Бој на Косову између Срба и Турака, на Видов дан 1389. године*, од Јоксима Илића плем. Новића. Издао 1847. године Петар И. Стојановић, књијар у НСаду. Наштампано у Сегедину код Јована Грина [[Nović-Otočanin, J.]. (1847). *Lazarica ili Boj na Kosovu između Srba i Turaka, na Vidov dan 1389. godine*, od Joksima Ilića plem. Novića. Izdao 1847. godine Petar I. Stojanović, knjižar u NSadu. Naštampano u Segedinu kod Jovana Grina]. Pobrane z: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=4356&m=2#page/1/mode/2up> (dostęp: 3.06.2016).
- [Његош, П. П.]. (1845). *Огледало србско*. Печатана у Књаž. србској књигопечатњи. Београд [[Njegoš, P. P.]. (1845). *Ogledalo srbsko*. Pečatana u Knjaž. srbskoj Knjigorečatnji. Beograd]. Pobrane z: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/2125> (dostęp: 5.03.2020).
- [Његош, П. П.]. (1851). *Лажни цар Шћепан мали*. Историческо збитије Осамнајестога вијека. Његове Свијетлости Петра Петровића Његоша Владике и Господара Црнегоре. Трст [[Njegoš, P. P.]. (1851). *Lažni car Šćepan mali*. Istoričesko zbittije Osamnajestoga vijeka. Njegove Svijetlosti Petra Petrovića Njegoša Vladike i Gospodara Crnegore. Trst]. Pobrane z: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=2135&m=2#page/6/mode/2up> (dostęp: 7.07.2019).
- [Субботић, Ј.]. (1846). *Краљ Дечански*. Епос у осам пјесамa. Спјевао Др. Јован Субботић. Буда [[Subbotić, J.]. (1846). *Kralj Dečanski*. Epos u osam pjesama. Spjevaao Dr. Jovan Subbotić. Buda]. Pobrane z: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=2806&m=2#page/1/mode/2up> (dostęp: 5.05.2016).
- Фотић, А. (ред.). (2005). *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*. Београд: Цлио [Fotić, A. (2005). (red.). *Privatni život usrpskim zemljama u osvit modernog doba*. Beograd: Clio].
- Београд Тасић, Н., et al. (ред.). (1995). *Историја Београда* [Tasić, N., et al. (red.). (1995). *Istorija Beograda*]. Pobrane z: <https://books.google.pl/> (dostęp: 3.03.2019).